DOI 10.47315/archives2021.326.211

УДК 821.161.2 ЛЕСЯ УКРАЇНКА:[930.253:791.229.2]«194/199»

Людмила Касян

провідна архівістка

сектору публікації документів,

Центральний державний кінофотофоноархів

України імені Г. С. Пшеничного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0400-7245>

ГЕНЕЗА РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ОБРАЗУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ У КІНОДОКУМЕНТАХ 1940–1990-х років

Анотація. **Мета дослідження** – розглянути генезу репрезентацій образу Лесі Українки у кінодокументах 1940–1990-х років; охарактеризувати документний масив, присвячений письменниці, із зібрання ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, окреслити роль кінодокументів у збереженні пам'яті про неї. **Методи дослідження.** Підґрунтям дослідження є теоретичні розробки та концепції зарубіжних і вітчизняних науковців у галузі джерелознавства, архівознавства, memory studies, кінознавства. Робота проведена із використанням загальнонаукових методів аналізу і синтезу на підставі принципів історизму та об'єктивності. При висвітленні теми також були застосовані методи джерелознавчої критики, хронологічний, системний, типологічного аналізу, структурно-функціональний. **Наукова новизна.** Дослідження увіковічення постаті Лесі Українки в кінодокументах із зібрання ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного ще не було предметом наукових студій. Вивчення процесів і форм свідомого увіковічення є важливим і актуальним, адже сприяє розумінню того, яким бачиться минуле, теперішнє і майбутнє суспільства і культури на певному історичному відтинку. **Висновки.** Аналіз кінодокументів 1940–1990-х років (87 одиниць обліку) із зібрання ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, присвячених життю і творчості Лесі Українки, засвідчив, що вони є цікавими зразками форм культурної пам'яті українського суспільства і вдячним джерелом для дослідження образів та уявлень, що поставали в масовій свідомості за допомогою кінодокументалістики. Багатозначна приро-

да хронікально-документального матеріалу й тематична різноплановість змістового наповнення дозволили виявити принципи і прийоми конструювання та репрезентації образу Лесі Українки в культурній пам'яті. **Перспективи подальших досліджень.** Поза межами нашої розвідки залишилися фільми-спектаклі, відеофільми, телепередачі кінця ХХ–ХХІ ст. Постать і творчість Лесі Українки залишається досить артикульованою темою в українському культурному середовищі і подальше вивчення рецепційної динаміки та своєрідності репрезентацій образу письменниці може бути продуктивним напрямом у дослідженнях культурної пам'яті українського суспільства.

Ключові слова: Леся Українка; кінодокумент; коммеморативна репрезентація; культурна пам'ять; ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного.

Леся Українка належить до когорти тих постатей, хто «...вибу-довував для нас на століття наперед наш «дім буття»¹. В одному із перших ґрунтовних досліджень життя і творчості письменниці поет і літературознавець М. Драй-Хмара зазначав: «[...] Творами цими, як і іншими, Леся Українка здобула собі безсмертне ім'я, бо через них ми прилучилися до європейського письменства, до культури всесвітньої. В історії українського письменства вона починає нову добу»². У передмові, датованій 1924 р., до своєї праці «Леся Українка: життя й творчість», дослідник ставить питання «Чи доросли ми до розуміння тих скарбів ідейних та літературних, що залишила нам у спадщину Леся Українка?»³. І кожне нове покоління читачів та дослідників вже понад 100 років намагається на нього відповісти, відкриваючи нові шари і горизонти Лесиної творчості, відчитуючи в її поезії, драматургії, прозі, публіцистиці, перекладах, фольклористичних і літературно-критичних розвідках щось сокровенне і співзвучне собі відповідно до викликів і потреб свого часу. Тому наявність таких діаметрально протилежних інтерпретацій творчого спадку Лесі Українки видається законо-мірною.

На сьогодні вітчизняне і зарубіжне лесезнавство налічує тисячі наукових праць різновекторного спрямування, що засвідчують бібліографічні видання⁴. Бібліографія, присвячена життю і творчості Лесі

¹ *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine : Українка в контексті міфологій. 2-ге вид., випр. Київ: Факт, 2007. С. 9.

² *Драй-Хмара М.* Леся Українка. Життя і творчість. Київ: Держлітвидав України, 1926. 156 с. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/1926DrajXmara/Life.html> (дата звернення: 18.11.2020).

³ *Драй-Хмара М.* Зазнач. праця. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/1926DrajXmara/Intro.html> (дата звернення: 18.11.2020).

⁴ Леся Українка: бібліографічний покажчик / уклад. М. В. Булавицька. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 99 с.; Леся Українка: бібліогр. покажч. (1884–1970) / АН УРСР, Центр. наук. б-ка, Львів. наук. б-ка; уклад.: М. В. Булавицька, М. О. Мороз. Київ: Наук. думка, 1972. 392 с.; Леся Українка (1871–1913) –

Українки, презентує не лише літературознавчий, науково-біографічний, краєзнавчий, філософсько-культурологічний науковий наратив, а й включає збірники архівних документів⁵, спогади⁶ про письменницю, поетичні⁷ і художні прозові⁸ твори, їй присвячені. Діапазон студій життя та творчості Лесі Українки розширюється з кожним роком, з'являються роботи, які досліджують вже власне стан і напрями сучасного лесезнавства⁹.

Серед розмаїтого масиву лесезнавчих студій можна виокремити низку праць, які висвітлюють способи увіковічення Лесі Українки,

українська письменниця, поетеса, драматург, публіцист, перекладач, громадський діяч : бібліогр. покажч. до 140-річчя з дня народження. URL: library.znu.edu.ua/ebooks/b_b_pokazhch__l__ukrayinka_25_02_2011.pdf (дата звернення: 18.11.2020); *Леся Українка в Одесі* : бібліогр. покажч. / ОННБ ім. М. Горького; упоряд. Т. А. Йовенко; ред. М. Л. Десенко. Одеса, 2015. 127 с.

⁵ *Леся Українка: документи і матеріали: 1871–1970* / Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Київ: Наукова думка, 1971. 482 с.; *Леся Українка: життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях* / авт.-упоряд. М. В. Гуць, Н. Л. Россошинська. Київ: Радянська школа, 1986. 285 с.; *Леся Українка: сюжети з життя в ілюстраціях і документах: фотокнига* / авт.-упоряд.: Н. Чіп, І. Веремєєва. Київ: Спалах, 2001. 167 с.

⁶ *Спогади про Лесю Українку* / упоряд. А. І. Костенко. Київ: Радянський письменник, 1963. 518 с.; *Косач-Борисова І. Леся Українка в оточенні близьких – родини і друзів* // Початкова школа. 1991. № 2. С. 4–10; *Гамбаравілі Н. Мої спогади про Лесю Українку* // Хроніка 2000. 2001. Вип. № 43. С. 281–284; *Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка) : Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія* / відп. ред. О. Біланюк; авт. проекту і вступ. ст. Т. Скрипка. Нью-Йорк; Київ: Факт, 2004. 448 с.

⁷ *Співачка досвітніх вогнів: Поезії про Лесю Українку* / вступ. сл. О. Гончара; упоряд.: К. М. Шпак, Ю. М. Кругляк. Київ: Рад. письменник, 1986. 240 с.

⁸ *Лазаревський Г. Молодість Лесі Українки : біографічне оповідання*. Канада: Видання «Українського голосу», 1943. 61 с. *Дейч А. И. Ломикамень: Повесть о Лесе Украинке*. Москва: Детгиз, 1962. 93 с.; *Костенко А. И. Співачка досвітніх вогнів*. Київ: Вид-во дит. літ., 1963. 136 с.; *Гранат К. Велетом покликана*. Київ: Рад. письменник, 1965. 229 с.; *Олійник М. Я. Дочка Прометей : Діалогія*. Київ: Дніпро, 1971. 375 с.

⁹ *Рева Л. Леся Українка в літературно-бібліографічних джерелах // Творчість та особистість Лесі Українки в історичному, культурологічному та філософському аспектах : матеріали наук. конф. до 140-річчя від дня народж. Лесі Українки*, Київ, 15 лют. 2011 р. Музей видатних діячів укр. культури Л. Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького. Київ: НаУКМА, 2011. С. 192–204.; *Дзюбич С. Леся Українка в українській бібліографії ХХ ст. Крізь призму сучасного лесезнавства* // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 51. С. 233–242.

зокрема створення і функціонування меморіальних музеїв і встановлення пам'ятників¹⁰, відтворення образу Лесі Українки на поштових листівках, марках, грошових знаках¹¹.

Дослідження процесів і форм свідомого увіковічення є надзвичайно важливим і актуальним, адже сприяє розумінню того, яким бачиться минуле, теперішнє і майбутнє суспільства і культури на певному історичному відтинку, а «взаємодія монументів і текстів створюють ядро культурної пам'яті»¹². Аудіовізуальні документи із колекції ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного як форма культурної пам'яті розглядалися у розвідках вітчизняних дослідниць Л. Касян¹³ та Л. Маркітан¹⁴.

Мета нашої статті – розглянути генезу репрезентацій образу Лесі Українки у кінодокументах 1940–1990-х років; охарактеризувати документний масив, присвячений письменниці, із зібрання ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, окреслити роль кінодокументів у збереженні пам'яті про неї. Такий аспект дослідження увіковічення постаті Лесі Українки ще не був предметом наукових студій.

У ХХ ст. кінематограф був чи не найбільш популярним і впливовим засобом масової комунікації, можливо, поступившись своїми позиціями під кінець століття лише телебаченню. Вже з кінця 1920-х років кінопродукція швидко стала інструментом формування масових соціальних образів і, водночас, засобом репрезентації цих образів.

¹⁰ Музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному : путівник / укл. Й. Струцюк, І. Чернецький. Львів: Каменяр, 1971. 70 с.; Бейдик О. О. Постать Лесі Українки : географія пам'ятників і музеїв (національний, європейський, світовий вимір). URL: <http://cityukraine.info/index.php?citynews=43380> (дата звернення: 10.12.2020).

¹¹ Бондаренко Г. В. Леся Українка і родина Косачів: сучасні фрагменти філателії, філокартії, нумізматики і боністики // Історія України. 2002. № 46. С. 10–12; Сольчаник А. Д. Леся Українка в дзеркалі філателії // Альманах Українського Народного Союзу: Джерзі Сіті; Нью-Йорк. 1996. С. 11–22.

¹² Інтерв'ю Александра Эткінда, Профессора Европейского университета во Флоренции, автора только что вышедшей книги «Кривое горе: память о непогребенных»; беседовал С. Простаков // Археология русской смерти. 2016. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/intervyu-aleksandra-etkinda-professora-evropeyskogo-universiteta-vo-florentsii-avtora-tolko-chto-vyshedshey-knigi-krivoe-gore-pamyat-o> (дата звернення: 18.12.2020).

¹³ Касян Л. Г. Кінообраз Максима Рильського в контексті комеморативних практик // Архіви України. 2015. № 1. С. 129–138; Її ж. Аудіовізуальні документи, присвячені Остапу Вишні, як носії-репрезентанти культурної пам'яті // Архіви України. 2019. № 4. С. 61–71.

¹⁴ Маркітан Л. П. Постать Івана Франка в кінофотодокументах // Український історичний журнал. 2006. № 5. С. 206–212.

А саме репрезентації, за визначенням німецької історикині А. Ассман¹⁵, є базою культурної пам'яті.

Кіно у широкому розумінні цього слова стає формою культурної пам'яті, доступним засобом збереження і передачі інформації про минуле. Британський історик Р. Семюел наголошував, що «візуальні засоби зв'язку з минулим мають велику популярність»¹⁶. Стосовно кіно ця популярність є неунікною, оскільки кінотекст – це найбільш типова форма креолізованого тексту (креолізований текст у нерозривній єдності сполучає вербальну та невербальну складові¹⁷). Завдяки своїй складній структурі кіно має потужний вплив на глядача «від заповнення комірок його пам'яті до перебудови структури його особистості»¹⁸.

Прижиттєва репрезентація Лесі Українки дійшла до нас у вигляді фотосвітлин (1879–1913 рр.), портретів письменниці, виконаних олією І. Трушем (1900 р.) та Ф. Красицьким (1904 р.), аудіозапису¹⁹ її голосу (1908 р.). Кінодокументи є репрезентацією комеморативною, прижиттєвої зйомки письменниці, на жаль, немає.

Зібрання кінодокументів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного є одним із найбільших та найповніших в Україні. Масив кінодокументів, присвячених письменниці, становить понад 80 одиниць обліку (часове окреслення – 1943–1992 рр.). Воно є вдячним матеріалом для дослідження динаміки і особливостей репрезентацій Лесі Українки на документальному кіноекрані ХХ ст.

Одним із перших кінодокументів, присвячених Лесі Українці, є сюжет²⁰ із кіножурналу «За радянську Україну» № 10 (липень 1943 р.), знятий студією «Укркінохроніка» (кінооператори І. Касаткіна, М. Оцеп, режисер монтажу М. Шапсай) в евакуації.

¹⁵ Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 323 с. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=47595&p (дата звернення 24.11.2020).

¹⁶ Samuel R. Theatres of Memory. Vol. 1, Past and Present in Contemporary Culture. New York: Verso, 1994. 508 p.

¹⁷ Ворошилова М. Б. Креолизованный текст : кинотекст // Политическая лингвистика. 2007. Вып. (2) 22. С. 106–110; Слышкин Г. Г., Ефремова М. А. Кинотекст (опыт лингвокультурологического анализа). Москва: Водолей Publishers, 2004. 153 с.

¹⁸ Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю. М. Избранные статьи. Т. 1. Таллинн, 1992. С. 200–202. URL: <http://www.philology.ru/literature1/lotman-92f.htm> (дата звернення 20.12.2020).

¹⁹ ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного (Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного). Од. зб. Г-6029, од. обл. 22944.

²⁰ Там само. Од. обл. 124.

Жанровим вимогами до матеріалу кіноперіодики є «не лише реальність, а й організованість»²¹ та часова обмеженість сюжету кіножурналу. Це досягається завдяки монтажу хронікальних кадрів. Таким чином конструюється екранна подія. Кіносюжет «Леся Українка» інформує про вшанування пам'яті письменниці в Москві влітку 1943 р. Перед глядачем постає урочисте засідання з нагоди 30-х роковин від дня її смерті (точна дата проведення і локація не повідомляються).

Урочистості, присвячені відзначенню ювілейних та пам'ятних дат, як свята чи обряди, розсувають межі буденного хронотопу і покликані нагадувати про персоналію чи подію, оживляти минуле, робити його складовою сучасності, тобто побутують як форми культурної пам'яті. Залученість до таких подій є гарантом збереження групової ідентичності²², але якщо в давніх суспільствах це було можливо лише за рахунок особистої присутності, то з технічним винаходом і вдосконаленням засобів комунікації читач, слухач чи глядач стає співучасником події через час і простір. Що й демонструє зазначений кіносюжет. Одним із кіноприйомів візуально-емоційного залучення-втягнення глядача у простір кіноподії, який ми спостерігаємо в ньому і який часто використовуватиметься у сюжетах радянської кіноперіодики, є показ залу, учасників заходу, при цьому ритмічно використовуються як загальний, так і середній плани зображення.

Образ Лесі Українки конструюється візуально – показано портрет письменниці та вербально – через назву сюжету «Леся Українка» (напис на екрані); дикторський (закадровий) текст, в якому озвучується назва сюжету, коментується зображуване на екрані (перебіг події) – письменницю тут означено як «класика української літератури»²³, називаються учасники події, зокрема члени президії (О. Довженко, В. Василевська, О. Корнійчук), виступаючі (М. Бажан, Ю. Смолич); подається синхрон виступу Ю. Смолича.

Синхрон виступу Ю. Смолича займає найбільше екранного часу, несе головний ідейний і змістовий посил. У сюжет включено ті фрагменти доповіді письменника, які містять потрібні для авторів сюжету репрезентативні акценти образу Лесі Українки. Поряд із Т. Шевченком Леся Українка постає як творчий геній, один із символів української нації, втілення її величчя й гордості, а спільне пам'ятання і спогадування в «інтернаціональній столиці» є символом невіддільності українського народу від інших радянських народів: «...генії возвеличують землю, яка породила їх, коли чуємо ім'я Шевченка українець гордо підносить

²¹ Кулешов Л. В. Уроки кинорежиссуры. Москва: ВГИК, 1999. С. 23.

²² Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 141.

²³ ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 124.

голову, бо це почесно бути сином народу, який дав Шевченка, коли чуємо ім'я Лесі Українки ще раз кажемо собі – я українець, бо це люблю бути однієї нації з великою Лесею!»²⁴; «Визначати пам'ять Лесі Українки нам довелося не на рідній укоханій Лесею українській землі, але підіймемо це як наш прапор, пам'ять великої Лесі Українки шанується в древньому російському місті, в інтернаціональній столиці, в серці всіх радянських народів, у Москві!»²⁵.

Така інтерпретація образу письменниці сприяла національній самоідентифікації та консолідації українства, звичайно, в радянському інтернаціональному контексті. Французький філософ М. Хальбвакс підкреслював, що минуле є соціальною конструкцією, котра формується духовними потребами і контекстом теперішнього²⁶. 10-й випуск кіножурналу «За радянську Україну» вийшов на екрани в липні-серпні 1943 р., коли тривали бої за звільнення України від нацистів. 23 серпня 1943 р. військами Степового фронту було визволено Харків. Тільки з огляду на це кінотекст в ідеологічно дозволених рамках міг відверто актуалізувати національно-величний аспект минулого, як свого часу поеми «Слово про рідну матір» М. Рильського (1941 р.) і «Похорон друга» П. Тичини (1942 р.).

Сюжет 1943 р. «Леся Українка» став початком ювілейно-меморіального кінонаративу в українській кіноперіодиці, присвяченого письменниці. У кіножурналах «Радянська Україна», «Україна сьогодні», «Молодь України», «Піонерія» протягом 1946–1991 рр. вийшло понад 20 сюжетів, присвячених річницям (75, 80, 85, 100, 105, 119, 120-річчю) від дня народження та (35, 40, 50-річчю) від дня смерті Лесі Українки. З 1956 р. до 1991 р. кіностудією «Укркінохроніка», Республіканською та Київською студіями телебачення було знято понад 70 окремих кіно- і телесюжетів, присвячених письменниці. В переважній більшості у них висвітлюються: а) різноманітні комеморативні акції (проведення урочистих зборів, мітингів, літературно-мистецьких вечорів, літературних читань, наукових конференцій та сесій АН УРСР)²⁷; б) встановлення і відкриття пам'ятників Лесі Українці у Києві, Луцьку, Новоград-Волинському, Сурамі (Грузія)²⁸; в) діяльність літературно-меморіальних музеїв Лесі Українки²⁹; г) підготовка до постановки

²⁴ Там само. Од. обл. 124.

²⁵ Там само.

²⁶ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2/3(040/41). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html> (дата звернення: 20.12. 2020).

²⁷ ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного Од. обл. 271, 786, 788, 944, 2677, 2687, 10819, 11225.

²⁸ Там само. Од. обл. 4469, 5655, 5585, 6639, 7635, 10407.

²⁹ Там само. Од. обл. 3152, 2536, 3710, 3382, 5587, 8384, 10494.

творів письменниці чи творів про неї на сцені та кіноекрані³⁰; д) вручення літературної премії імені Лесі Українки³¹.

Крім оперативного інформування глядачів про події, які відбуваються в країні (безпосередньої функції кіноперіодики), ці кіно-, телесюжети ставали власне комеморативними актами, їх наявність у кіно-, телепросторі сприяла актуалізації інформації про письменницю, закріпленню її образу в особистій пам'яті. Сюжети були свідченням важливості, заякорення інформації в культурній пам'яті і, водночас, своєрідним нагадуванням, що потрібно утримати в пам'яті, що і як пам'ятає та вшановує суспільство. Глядач ставав співучасником, привласнював вже перероблену, зафіксовану в офіційних меморіальних заходах та подіях пам'ять про Лесю Українку, що сприяло виробленню групової ідентичності.

Для створення меморіального образу Лесі Українки в кіноперіодичі використовуються іконічні засоби, переважно зображення місць фіксації пам'яті про письменницю, місць вшанування: могили на Байковому кладовищі в м. Києві (вперше на екрані кіноперіодики зображення з'явилося у сюжеті «Шануємо пам'ять Лесі Українки»³², присвяченого 75-річчю від дня народження, в кіножурналі «Радянська Україна», № 12, березень 1946 р.), садиб, будинків, де в різний час мешкала письменниця, перетворених на меморіальні музеї (в с. Колодяжному, містах Новоград-Волинському та Києві, м. Сурамі), пам'ятників, меморіальних дощок і знаків. Вербальне наповнення образу створюється переважно закадровим дикторським текстом, в окремих сюжетах присутні синхрони учасників екранної події. Як у дикторському тексті, так і в назвах сюжетів (у вигляді написів на екрані) вживаються патетичні, описові образні означення Лесі Українки, часто запозичені із художньої літератури, які використовуються як перифразові номінації письменниці, наприклад: «Співачці досвітніх вогнів», «Дочка Прометея», «Дочка двох народів», «Наша Леся», «Всенародний уклін Лесі». Вони стають своєрідними вербальними знаками, що сприяють закріпленню образу Лесі Українки в культурній пам'яті, але разом із тим і перетворюються на стереотипні кліше, за якими вихолощується жива і багатогранна сутність образу письменниці.

Аналіз кіно- і телесюжетів 1940–1990-х років свідчить, що українська радянська кіноперіодика репрезентувала образ Лесі Українки в 3-х головних іпостасях: Леся Українка – видатна поетеса (в широкому творчому і культурному контексті); Леся Українка – велика українська поетеса, дочка українського народу (як об'єднавчий і значимий куль-

³⁰ ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного Од. обл. 2315, 4836, 4848, 8078.

³¹ Там само. Од. обл. 5011, 6509, 6684, 7426, 8333, 8708.

³² Там само. Од. обл. 298.

турний символ для всіх українців із різних куточків України і зарубіжжя); Леся Українка як втілення інтернаціональної дружби, інтернаціональних зв'язків. Ці «іміджі» трансливалися як на змістовому рівні окремих сюжетів, через вербалізацію та візуалізацію інформації чи лише візуалізацію (через показ знаків вшанування³³), так і на структурному рівні, включеністю сюжету в загальний кінотекст кіножурналу. Наприклад, у кіножурналі «Радянська Україна»³⁴ (№ 2 за квітень 1946 р.), який мав загальний заголовок «По західних областях УРСР» і висвітлював події на вже радянських західно-українських землях, вміщено сюжет про відзначення в Ужгороді 75-річчя від дня народження Лесі Українки, показано урочисті збори в залі обласного драматичного театру за участю громадськості, творчої інтелігенції та партійного керівництва.

Образ Лесі Українки протягом 1950–1990-х років було відображено у 5-ти документальних кінострічках. 1957 р. з'явилася перша документально-публіцистична кінобіографія Лесі Українки – фільм студії «Київнаукфільм» «Леся Українка»³⁵ (автор сценарію П. Нестеровський, консультант О. Бабишкін, режисер Б. Павлов, оператор Г. Островський). Стрічка є еталонною ідеологічною конструкцією, яка ретранслює міф про Лесю Українку як свідому борчиню проти поневолювачів обездоленого народу, поетесу-революціонерку, активну діячку революційного соціал-демократичного руху, переконану марксистку, яка «ще на зорі революційної боротьби бачила в пролетаріатові ту силу, що принесе звільнення»³⁶. Відповідно до такої репрезентації образу розгортається й біографічний наратив, витісняються або ретушуються «шкідливі» чи «некорисні» факти. Так, батьки письменниці перетворюються на збіднілих дворян (це – єдина інформація про найближче родинне оточення), а найбільш впливовим фактором розвитку поетичного таланту Лесі Українки стає споглядання з раннього дитинства «нужди і безутішних сліз обездоленого народу»³⁷.

Головне інформаційне навантаження виконує вербальна складова, закадровий дикторський текст, який ілюструється візуальним матеріалом (світлинами, картинами К. Трутовського «Хвора», В. Орловського «Хати в літній день», Л. Жемчужникова «Кобзар», І. Соколова «Проводи в рекрути», І. Рєпіна «Відмова від сповіді», «Арешт пропагандиста» і т. п., кадрами демонстрації із художнього фільму В. Пудовкіна «Мати», натурними зйомками природного і міського ландшафту). Ілюстративну роль до тих чи інших тез у дикторському тексті вико-

³³ Там само. Од. обл. 289, 6095.

³⁴ Там само. Од. обл. 271.

³⁵ Там само. Од. обл. 2903.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

нують і цитати з поетичних творів Лесі Українки. Оповідь побудовано лінійно, від дати і місця народження до дати і місця смерті. Але біографічний простір висвітлюється нерівномірно: побіжно, переважно реперними «точками» (народження, дитинство серед знедоленого народу, хвороба, вимушені від'їзди з рідної землі) і деталізовано – участь у соціал-демократичному русі, «освоєння марксизму», зв'язки з РСДРП, співробітництво з Максимом Горьким, російським журналом «Жизнь». У фільмі повністю відсутня, як на вербальному, так і візуальному рівні, будь-яка інформація про особисте життя, приватний простір письменниці (родинні і дружні зв'язки, окрім побіжної згадки про дядька – політичного емігранта М. Драгоманова і знайомства з українськими прогресивними діячами М. Лисенком, М. Кропивницьким, І. Франком, захоплення, уподобання, таланти тощо), адже репрезентується показовий образ незламної і непохитної борчині, оспівувачки трудового народу, який швидше є пропагандистським символом і перебуває поза звичайним людським виміром. Іконографія письменниці представлена також лише кількома фотознімками та портретом роботи І. Труша.

Через 14 років, до 100-річчя від дня народження письменниці, на студії «Укркінохроніка» було знято другу однойменну версію документальної кінобіографії³⁸ Лесі Українки (автори сценарію М. Ткач, І. Грабовський, консультант О. Ставицький, режисер І. Грабовський, оператор Ю. Ткаченко). Автори фільму поєднують ювілейно-комеморативний (розповідь про увіковічення і вшанування пам'яті Лесі Українки) і біографічний (розповідь про життя і творчість) наратив, лінійну та ретроспективну форму оповіді, при цьому візуальна і вербальна складові взаємодоповнюють і посилюють одна одну. Представлено фотознімки Лесі Українки та членів її родини різних років, включено кадри хроніки і натурної зйомки місць, пов'язаних із долею письменниці (біографічний фактаж досить деталізований), зазначено про участь Лесі Українки у національному культурно-громадському житті («Плеяда», мистецько-артистичне товариство). Присутня «обов'язкова» інформація про дотичність письменниці до соціал-демократичного руху, але, на відміну від попередньої стрічки, вона не є домінантною у репрезентації образу. Залучено багатий епістолярій Лесі Українки для висвітлення особистого життя та дружніх стосунків. Творчі пошуки і здобутки письменниці представлено різноаспектно (поезія, драматургія, перекладацька, фольклористична, літературно-критична діяльність) у біографічному і культурно-історичному контексті. Стрічка не позбавлена певних ідеологічних, соцреалістичних кліше, але автори намагалися вийти за жорсткі рамки задекларованих ідеологічних канонів і репрезентують Лесю Українку як талановиту, різнобічно об-

³⁸ ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного Од. обл. 5128.

даровану особистість, мислительку, національну поетесу світового масштабу.

У рамках відзначення 100-літнього ювілею і проголошеного Радою ЮНЕСКО року Лесі Українки на Тбіліській кіностудії вийшла стрічка «Від Волині до Зіндіської гори»³⁹, а на Грузинській студії телефільмів – «Леся Українка і Грузія»⁴⁰ (режисер Р. Кизелі). Перша картина є видовою, образною геобіографією Лесі Українки, життєвий шлях письменниці репрезентується через місця її перебування. Друга розповідає про останнє десятиліття життя Лесі Українки на грузинській землі та значення її творчості і постаті в культурній пам'яті Грузії.

У фільмі «І буду жить я вічно...»⁴¹ («Укркінохроніка», 1973 р., режисер К. М. Самофалова) образ Лесі Українки репрезентується через 3 фокуси рецепції: відзначення 100-літнього ювілею письменниці, урочистого відкриття пам'ятника Лесі Українці в м. Києві, особистого сприйняття постаті Лесі Українки народною художницею УРСР, скульпторкою Г. Кальченко.

Аналіз кінодокументів 1940–1990-х років із колекції ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, присвячених життю та творчості Лесі Українки, засвідчив, що вони є цікавими зразками форм культурної пам'яті українського суспільства і джерелом для дослідження образів та уявлень, що поставали в масовій свідомості за допомогою кінодокументалістики. Багатозначна природа хронікально-документального матеріалу й тематична різноплановість змістового наповнення дозволяє виявити принципи і прийоми конструювання та репрезентації образу Лесі Українки в культурній пам'яті.

Постать і творчість Лесі Українки була і залишається досить артикульованою темою в українському культурному середовищі, а ювілейні дати раз у раз активізують різні форми комеморації. Поза межами нашої розвідки залишилися фільми-спектаклі, відеофільми, телепередачі кінця ХХ–ХХІ ст., тому дослідження рецепційної динаміки та своєрідності репрезентацій образу Лесі Українки вбачається перспективним напрямом подальших студій.

REFERENCES

1. Assman, A. (2004). *Kulturnaya pamyat: Pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* [Cultural memory: writing, memory about the past and political identity in ancient high cultures] (M. M. Sokolska, Trans.). Moskva: Yazyki slavyanskoi kultury. [in Russian].
2. Assman, A. (2014). *Dlinnaya ten proshlogo: memorialnaya kultura i istoricheskaya politika* [A long shade of the past: memorial culture and historical

³⁹ Там само. Од. обл. 12373.

⁴⁰ Там само. Од. обл. 11532.

⁴¹ Там само. Од. обл. 6742.

politics] (B. Khlebnikova, Trans.). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. Retrieved from: http://loveread.ec/read_book.php?id=47595&p [in Russian].

3. Beidyk, O. O. (2011). Postat Lesi Ukrainky: heohrafiia pamiatnykiv i muzeiv (natsionalny, yevropejsky, svitovy vymir) [Lesia Ukrainka's figure: geography of monuments and museums (national, European, worldwide dimension)]. Retrieved from: <http://cityukraine.info/index.php?citynews=43380>. [in Ukrainian].

4. Bondarenko, H. V. (2002). Lesia Ukrainka i rodyna Kosachiv: suchasni frahmenty filatelii, filokartii, numizmatyky i bonistyky [Lesia Ukrainka and Kosach family: contemporary fragments of philately, deltiology, numismatics and bonistics]. *Istoriia Ukrainy*, 46, 10–12. [in Ukrainian].

5. Deich, A. I. (1962). *Lomikamen: Povest o Lese Ukrainke* [Lomikamen: a novel about Lesia Ukrainka]. Moskva: Detgiz. [in Ukrainian].

6. Drai-Khmara, M. (1926). *Lesia Ukrainka. Zhyttia i tvorchist* [Lesia Ukrainka. Life and legacy]. Kyiv: Derzhlitvydav Ukrainy. Retrieved from: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/1926DrajXmara/Life.html>. [in Ukrainian].

7. Dziubych, S. (2019). Lesia Ukrainka v ukrainskii bibliohrafi XX st. Kriz pryzmu suchasnoho leseznavstva [Lesia Ukrainka in the 20th – century Ukrainian bibliography. From the perspective of the contemporary Lesia Ukrainka studies]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 51, 233–242. [in Ukrainian].

8. Hambarashvili, N. (2001). Moi spohady pro Lesiu Ukrainku [My memoirs about Lesia Ukrainka]. *Khronika 2000*, 43, 281–284. [in Ukrainian].

9. Hranat, K. (1965). *Veletom poklykana* [Called by a giant]. Kyiv: Radiansky pysmennyk. [in Ukrainian].

10. Prostakov, S. (2016). Interviu Aleksandra Etkinda, Professora Evropeiskogo universiteta vo Florencii, avtora tolko chto vyshedshei knigi «Krivoe gore: pamyat o nepogrebennykh». *Arkheologiya russkoi smerti*, 2. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/intervyu-aleksandra-etkinda-professora-evropeyskogo-universiteta-vo-florentsii-avtora-tolko-chto-vyshedshey-knigi-krivoe-gore-pamyat-o> [in Russian].

11. Kasian, L. H. (2015). Kinoobraz Maksyma Rylskoho v konteksti komemoratyvnykh praktyk [Maksym Rylsky's cinema image in the context of commemorative practices]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 129–138. [in Ukrainian].

12. Kasian, L. H. (2019). Audiovizualni dokumenty, prysviacheni Ostapu Vyshni, yak nosii-reprezentanty kulturnoi pamiati [Audiovisual documents devoted to Ostap Vyshnia as bearers and representants of cultural memory]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 61–71. [in Ukrainian].

13. Kosach-Borysova, I. (1991). Lesia Ukrainka v otochenni blyzkykh – rodyny i druziv [Lesia Ukrainka amid loved ones – family and friends]. *Pochatkova shkola*, 2, 4–10. [in Ukrainian].

14. Kostenko, A. I. (1963). *Spivachka dosvitnikh vohniv* [A signer of the dawn lights]. Kyiv: Vydavnytstvo dytiachoi literatury. [in Ukrainian].

15. Kuleshov, L. V. (1999). *Uroki kinorezhissury* [Motion picture directing lessons]. Moskva: VGIIK. [in Russian].

16. Bilaniuk, O. (Ed.) (2004). *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka): Biohrafichni materialy. Spohady. Ikonohrafiia* [Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka): biographical materials. Memoirs. Iconography] (T. Skrypka, Foreword). Niu-Jork – Kyiv: Fakt. [in Ukrainian].

17. Lazarevsky, H. (1943). *Molodist Lesi Ukrainky: biohrafichne opovidannia* [Lesia Ukrainka's youth: biographical short novel]. Kanada: Vydannia «Ukrainskoho holosu». [in Ukrainian].

18. Serhiienko, O. M. (Comp.) (2011). *Lesia Ukrainka (1871–1913) – ukrainska pysmennytsia, poetesa, dramaturh, publitsyst, perekladach, hromadsky diiach : bibliohrafichny pokazhchyk do 140-richchia z dnia narodzhennia* [Lesia Ukrainka (1871–1913) – Ukrainian writer, poet, playwright, publicist, translator, social activist: bibliographical index commemorated to the 140-year anniversary from the date of birth]. Retrieved from: library.znu.edu.ua/ebooks/b_b_pokazhch_1_ukrayinka_25_02_2011.pdf [in Ukrainian].

19. Jovenko, T. A. (Comp.) & Desenko, M. L. (Ed.) (2015). *Lesia Ukrainka v Odesi: bibliohrafichny pokazhchyk* [Lesia Ukrainka in Odesa: bibliographical index]. Odesa: ONNB im. M. Horkoho. [in Ukrainian].

20. Bulavytska, M. V. & Moroz, M. O. (1972). *Lesia Ukrainka: bibliohrafichny pokazhchyk (1884–1970)* [Lesia Ukrainka: bibliographical index]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

21. Bulavytska M. V. (Comp.) (1956). *Lesia Ukrainka: bibliohrafichny pokazhchyk* [Lesia Ukrainka: bibliographical index]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS. [in Ukrainian].

22. Pilkevych, S. D. (Ed.) (1971). *Lesia Ukrainka: dokumenty i materialy: 1871–1970* [Lesia Ukrainka: documents and materials: 1871–1970]. Arkhivne upravlinnia pry Radi ministriv Ukrainskoi RSR. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

23. Chip, N. & Veremieieva, I. (2001). *Lesia Ukrainka: siuzhety z zhyttia v iliustratsiakh i dokumentakh: fotoknyha* [Lesia Ukrainka: narratives on life represented by illustrations and documents: photobook]. Kyiv: Spalakh. [in Ukrainian].

24. Huts, M. V. & Rossoshynska, N. L. (Comps.) (1986). *Lesia Ukrainka: zhyttia i tvorchist u dokumentakh, fotohrafiiakh, iliustratsiakh* [Lesia Ukrainka: life and legacy in documents, photographs, illustrations]. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].

25. Lotman, Yu. M. (1992). *Pamyat v kulturologicheskoi osvishhenii*. In Yu. M. Lotman, *Izbrannye stati* (Vol. 1, pp. 200–202). Tallinn. Retrieved from: <http://www.philology.ru/literature1/lotman-92f.htm> [in Russian].

26. Markitan, L. P. (2006). *Postat Ivana Franka v kinofotodokumentakh* [Ivan Franko's personality in cine, photo and audio documents]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 5, 206–212. [in Ukrainian].

27. Strutsiuk, J. & Chernetsky, I. (1971). *Muzei-sadyba Lesi Ukrainky v Kolodiazhnomu: putivnyk* [Lesia Ukrainka museum-mansion in Kolodiazhny: a guidebook]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].

28. Oliinyk, M. Ya. (1971). *Dochka Prometeia: Dylohiia* [Prometheus's daughter: Dylohiia]. Kyiv: Dniipro. [in Ukrainian].

29. Reva, L. (2011). *Lesia Ukrainka v literaturno-bibliohrafichnykh dzherelakh* [Lesia Ukrainka in literature and bibliographical sources]. Abstract of Papers'11: *Tvorchist ta osobystist Lesi Ukrainky v istorichnomu, kulturolohichnomu ta filosofskomu aspektakh: materialy naukovoï konferentsii do 140-richchia vid dnia narodzhennia Lesi Ukrainky*, Kyiv, 15 liutoho 2011 r. *Muzei vydatnykh diiachiv ukrainskoi kultury L. Ukrainky, M. Lysenka, P. Saksahanskoho, M. Starytskoho* (pp. 192–204). Kyiv: NaUKMA. [in Ukrainian].

30. Samuel, R. (1994). *Theatres of Memory. Past and Present in Contemporary Culture* (Vol. 1). New York: Verso. [in English].
31. Slyshkin, G. G. & Efremova M. A. (2004). *Kinotekst (opyt lingvokulturologicheskogo analiza)* [Film text (experience of linguistic and culturological analysis)]. Moskva: Vodolei Publishers. [in Russian].
32. Solchanyk, A. D. (1996). Lesia Ukrainka v dzerkali filatelii [Lesia Ukrainka in the mirror of philately]. In *Almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu* (pp. 11–22). Dzherzi Siti–Niu-Jork. [in Ukrainian].
33. Shpak, K. M. & Kruhliak, Yu. M. (Comps.) (1986). *Spivachka dosvitnikh vohniv: Poezii pro Lesiu Ukrainku* [The signer of the dawn lights: Verses about Lesia Ukrainka] (O. Honchar, Foreword). Kyiv: Radiansky pysmennyk. [in Ukrainian].
34. Kostenko, A. I. (Comp.) (1963). *Spohady pro Lesiu Ukrainku* [Memoirs about Lesia Ukrainka]. Kyiv: Radianskyj pysmennyk. [in Ukrainian].
35. Voroshilova, M. B. (2007). Kreolizovanny tekst: kinotekst [Creolized text: film text]. *Politicheskaya lingvistika*, (2)22, 106–110. [in Russian].
36. Khalbvaks, M. (2005). Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat [Collective and historical memory]. *Neprikosnovenny zapas*, 2/3(040/41). Retrieved from: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html> [in Russian].
37. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d’Ukraine: Ukrainka v konteksti mifolohii* [Notre Dame d’Ukraine: Ukrainka in the context of mythology] (2nd ed.). Kyiv: Fakt. [in Ukrainian].

Liudmyla Kasian

Leading Archivist

of Sector of Publication of Documents,

Central State Archives of Cinema, Audio and

Visual Documents of Ukraine

named after H. Pshenychnyi

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0400-7245>

GENESIS OF REPRESENTATIONS OF THE IMAGE OF LESYA UKRAINKA IN FILM DOCUMENTS OF THE 1940s–1990s

Abstract. The purpose of the study is to consider the genesis of representations of the image of Lesya Ukrainka in film documents of the 1940s–1990s; to characterize the documentary array dedicated to the writer from the collection of the Central State Archives of Cinema, Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. Pshenychnyi to outline the role of film documents in preserving the memory of her. **Research methods.** The basis of the study are theoretical developments and concepts of foreign and domestic scientists in the field of source studies, archival studies, memory studies, film studies. The work is carried out using general scientific methods of analysis and synthesis based on the principles of historicism and objectivity. Methods of source criticism, chronological, systemic, typological analysis, structural and functional were also used in covering the topic.

Scientific novelty. The study of perpetuating of the figure of Lesya Ukrainka in film documents of the collection of the Central State Archives of Cinema, Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. Pshenychnyi has not yet been the subject of scientific studies. The study of processes and forms of conscious perpetuation is important and relevant, because it contributes to the understanding of how the past, present and future of society and culture are seen in a certain historical context. **Conclusions.** An analysis of film documents of the 1940s–1990s (87 units) from collection of the Central State Archives of Cinema, Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. Pshenychnyi devoted to the life and work of Lesya Ukrainka, showed that they are interesting examples of forms of cultural memory of Ukrainian society and a grateful source for research of images and ideas that appeared in the mass consciousness with the help of documentary filmmaking. The multifaceted nature of the chronicle-documentary material and the thematic diversity of the content allowed to reveal the principles and methods of constructing and representing the image of Lesya Ukrainka in cultural memory. **Prospects for further research.** Films-performances, video films, TV programs of the end of the 20–21 centuries remained outside the limits of our intelligence. The figure and work of Lesya Ukrainka remain a very articulate topic in the Ukrainian cultural environment. The further study of the reception dynamics and originality of representations of the writer's image can be a productive direction in the study of cultural memory of Ukrainian society.

Key words: Lesya Ukrainka; film document; commemorative representation; cultural memory; the Central State Archives of Cinema, Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. Pshenychnyi.